

## **Poziom ekonomiczny gospodarstw chłopskich – – zróżnicowanie regionalne w latach 1992–1996<sup>1</sup>**

### **Wstęp**

Reformy ustrojowe w Polsce zmierzające m.in. do odbudowy gospodarki rynkowej, wymagają rozpoznania i konkretyzacji procesów rozwoju gospodarczego, które następują w gospodarstwach chłopskich. W opracowaniu przedstawimy zmiany jakie zaszły w 1996 r. w stosunku do 1992 r. w funkcjonowaniu gospodarstw chłopskich w makroregionach planowania gospodarczego: stołecznym, północno-wschodnim, północnym i środkowo-zachodnim w zakresie:

- Poziomu i struktury produkcji rolniczej, produktywności i dochodowości zasobów i nakładów,
- Uzbrojenia ziemi i zasobów pracy w zasoby i nakłady pozostałych czynników produkcji,
- Wyposażenia gospodarstw w kapitał, zasoby ziemi, pracy i działalności inwestycyjnej oraz innych form aktywności społeczno-gospodarczej.

Przedstawimy także charakter, zakres i wielkość zmian w działalności produkcyjno-ekonomicznej gospodarstw chłopskich, zbadamy w jakim stopniu procesy te są regionalnie zróżnicowane, jakie zaszły zmiany w 1996 r. w stosunku do 1992 r. oraz co je powoduje.

Analizę przedstawimy na materiale empirycznym pochodzącym z badań ankietowych tych samych gospodarstw chłopskich w 1992 i 1996 r. Zasady doboru gospodarstw, zastosowaną technikę losowania oraz sposób obliczania podstawowych kategorii produkcyjno-ekonomicznych przedstawiono w oddzielnym opracowaniu [4]. Podane w tabelach wielkości i wskaźniki zmian między 1992 i 1996 r. ujmują kategorie produkcyjno-ekonomiczne wyliczone w cenach porównywalnych z 1996 r.

---

<sup>1</sup> Opracowanie wykonane w ramach projektu badawczego 5 PO6J02208, kierowanego przez prof. Cz. Farkowskiego

## 1. Poziom i różnicowanie wyników produkcyjnych oraz dochodów

Na różnicowanie regionalne działalności gospodarstw chłopskich w regionach mają wpływ m.in.: naturalne warunki produkcji, zasobność w podstawowe czynniki produkcji i wynikający stąd poziom nakładów, stan wyposażenia w infrastrukturę gospodarczą i społeczną, historyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa, struktura agrarna, tradycje produkcyjne i ogólny poziom rozwoju kultury rolnej. Układ tych warunków w istotny sposób oddziałuje na funkcjonowanie i rozwój gospodarstw chłopskich.

Badane gospodarstwa są różnicowane pod względem wyników produkcyjnych i dochodów. Różnice w relacjach produkt : zasób oraz dochód : zasób można utożsamiać ze różnicowaniem efektywności gospodarowania. Dane na ten temat zawiera tab. 1. Wynika z niej znacznie większe różnicowanie efektywności gospodarowania zasobami, porównując badane makroregiony z makroregionem środkowo-zachodnim. Wyraźnie niższe wyniki w poziomie produktywności i dochodowości zasobów osiągały w 1996 r. gospodarstwa chłopskie w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim, małe też były różnice w efektywności gospodarowania zasobami między tymi makroregionami (nie różniły się w zasadzie poziomem produktywności ziemi; bardziej poziomem dochodów na jednostkę zasobów i wielkością produkcji w przeliczeniu na jednostkę siły roboczej). Większe było różnicowanie gospodarstw w dochodach na jednostkę zasobów niż w poziomie produktywności ziemi i wydajności pracy. Makroregiony bardziej różnicuje wydajność pracy i dochody w przeliczeniu na jednostkę zasobów pracy, niż produktywność ziemi i środków trwałych. Duże różnice pod tym względem występują w 1996 r. między gospodarstwami w makroregionie środkowo-zachodnim w stosunku do stołecznego i północno-wschodniego.

Te same gospodarstwa badaliśmy w 1992 r. Celem tych badań było określenie zmian, jakie zaszły w funkcjonowaniu gospodarstw chłopskich w procesie dostosowywania się rolnictwa do warunków ekonomicznych, ustrojowych i społecznych gospodarki narodowej po 1989 r. Badania wykazały, że w latach 1989-1992 nastąpił znaczny spadek efektywności gospodarstw chłopskich, obniżył się także poziom produktywności zasobów i dochodów z produkcji rolniczej [3].

Żywiotowe przemiany rynkowe, z jakimi wówczas mieliśmy do czynienia, wpłynęły na pogłębienie różnic w poziomie ekonomicznym gospodarstw chłopskich.

Tab. 1. Zróżnicowanie produktywności i dochodowości zasobów w latach 1992 - 1996 (ceny stałe z 1996 r)

Wyszczególnienie	Makroregiony planowania			
	stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
Liczba gospodarstw	94	51	26	90
Produkcja końcowa brutto w zł (ceny 1996 r.)				
- na 1 ha UR w 1996 r.	1300,05	1274,32	1733,48	2510,56
- na 1 ha UR w 1992 r.	1447,70	1283,70	1474,62	2465,71
rok 1992 = 100%	90,0	99,3	117,6	101,8
- na jednostkę siły roboczej w 1996 r.	6507,57	8202,53	1275,20	13214,77
- na jednostkę siły roboczej w 1992 r.	6013,50	6611,69	7612,82	11321,63
rok 1992 = 100%	108,2	124,1	167,5	116,7
- na jednostkę wartości brutto środków trwałych w 1996 r.	0,21	0,22	0,32	0,25
Dochód brutto z działalności rolniczej w zł (ceny 1996 r.)				
- na gospodarstwo w 1996 r.	5695,09	6281,09	10298,59	12143,96
- na gospodarstwo w 1992 r.	6251,63	7448,32	6693,98	11218,89
rok 1992 = 100%	91,1	84,3	153,8	108,3
- na 1 ha UR w 1996 r.	639,18	560,82	921,16	1267,64
- na 1 ha UR w 1992 r.	762,39	702,01	638,74	1279,16
rok 1992 = 100%	83,8	79,9	144,2	99,1
- na jednostkę siły roboczej w 1996 r.	3199,49	3609,82	6775,39	6672,51
- na jednostkę siły roboczej w 1992 r.	3173,92	3615,69	3297,53	5873,40
rok 1992 = 100%	100,8	99,8	205,5	113,6
- na jednostkę wartości brutto środków trwałych w 1996 r.	0,10	0,09	0,17	0,13
Udział gospodarstw, którym po 1992 r. gospodaruje się:				
- znacznie lepiej	2,1	0,0	11,5	1,1
- nieco lepiej	11,7	7,8	7,7	14,4
- tak samo	13,8	23,5	19,2	27,8
- nieco gorzej	23,4	17,6	23,1	22,2
- znacznie gorzej	31,9	41,2	38,5	30,0
Odsetek gospodarstw, które poszukiwały dodatkowych źródeł dochodu	64,9	64,7	65,4	45,6

Rolnictwo poniosło wysokie koszty spowodowane dostosowywaniem się do gospodarki rynkowej. W latach 1992-1996 nastąpił znaczny rozwój gospodarki narodowej (wzrost produkcji, dochodu narodowego, poprawa warunków opłacalności, spadek inflacji itp.). Te korzystne zmiany w funkcjonowaniu gospodarki narodowej dotyczyły również,

choć w mniejszym stopniu, gospodarki rolnej (poprawa relacji cen rolnych na korzyść cen produktów rolnych, wzrost opłacalności produkcji, korzystne zmiany w systemie kredytowania rolnictwa - kredyty preferencyjne, rozszerzenie zakresu i form działalności interwencyjnej państwa w polityce rolnej i rozwój instytucji rynkowych, korzystne zmiany w organizacji i funkcjonowaniu rynków rolnych itp.). Każde z tych zjawisk w rolnictwie i jego otoczeniu miało różny wpływ na postawy i zachowania poszczególnych rolników, zależnie od stopnia ich powiązania z rynkiem, poziomu inwestowania w gospodarstwo, cech osobowych producentów.

W badaniach przeprowadzonych w 1996 r. chodziło o ocenę reakcji rolników na zmiany w warunkach gospodarowania w latach 1992-1996 w przekroju regionalnym. Reakcja gospodarstw chłopskich na te zmiany w badanych makroregionach była zróżnicowana. Znaczny wzrost produktywności ziemi, a zwłaszcza dochodu brutto z działalności rolniczej na 1 ha UR w stosunku do 1992 r. odnotowały w 1996 r. gospodarstwa chłopskie w makroregionie północnym. W pozostałych wystąpiła stagnacja (środkowo-zachodni) lub znaczny spadek produktywności i dochodowości ziemi. Produktywność ziemi najbardziej obniżyła się w makroregionie stołecznym; dochody na 1 ha UR znacznie zmalały w makroregionie północno-wschodnim. Znaczący wzrost produkcji rolniczej wystąpił w gospodarstwach chłopskich makroregionu północnego; tylko w tym makroregionie rolnicy zareagowali w taki sposób na poprawę koniunktury gospodarowania. Dlaczego rolnicy w pozostałych makroregionach, zwłaszcza w stołecznym i północno-wschodnim, nie zareagowali wzrostem produkcji na poprawę warunków gospodarowania? W dalszej części opracowania spróbujemy na to pytanie odpowiedzieć.

W badanych gospodarstwach chłopskich wzrost bądź spadek produkcji w tym okresie wystąpił przy spadku zasobów pracy, dlatego wzrosła wydajność pracy (tab. 9). W makroregionach, w których obniżyła się produktywność ziemi, tempo spadku zasobów pracy było większe, co spowodowało wzrost wydajności pracy (makroregiony stołeczny i północno-wschodni). Dochody brutto z działalności rolniczej na jednostkę zasobów pracy kształtowały się na zbliżonym poziomie. Wzrost wydajności pracy, zwłaszcza dochodów na jednostkę zasobów pracy, był największy w gospodarstwach chłopskich makroregionu północnego, bowiem przy spadku zasobów wzrosła tam produkcja rolnicza i dochody. Niższy wskaźnik wzrostu produktywności i dochodowości siły roboczej miały gospodarstwa w makroregionie środkowo-zachodnim. Gospodarstwa chłopskie osiągnęły w tym makroregionie najwyższy poziom produktywności i dochodowości zasobów zarówno w 1992 r., jak i w 1996 r.

W badanym okresie pogłębiły się regionalne różnice w efektywności gospodarowania

zasobami między makroregionem północnym a stołecznym i północno-wschodnim; w znacznie mniejszym stopniu również między makroregionem środkowo-zachodnim a stołecznym i północno-wschodnim. Zmalały natomiast między makroregionem północnym a środkowo-zachodnim w wyniku dość wysokiego tempa wzrostu produkcji i dochodów w tym pierwszym.

Zmiany w poziomie efektywności gospodarowania zasobami wskazują na bardziej efektywne dostosowywanie się gospodarki w makroregionie północnym. Natomiast w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim gospodarstwa chłopskie nie wykorzystały korzystniejszych warunków do poprawy swojej sytuacji produkcyjno-ekonomicznej.

W 1996 r. zapytaliśmy rolników - jak się im gospodaruje po 1992 r. Oceny były różne - przeważały opinie, że nieco lub znacznie gorzej. Odsetek tych opinii był nieco większy w makroregionie stołecznym (55,3%) i północno-wschodnim (58,8%), a więc tam, gdzie spadała produkcja rolnicza i dochody. Odsetek rolników uważających, że gospodaruje się im znacznie lub nieco lepiej był niewielki i wahał się w granicach od 7,8 do 19,2%. Tak sądzących rolników było najmniej w makroregionie północno-wschodnim, a najwięcej w północnym.

Różne formy aktywności zawodowej ludności (działalność rolnicza, pozarolnicza, praca zarobkowa), a także wielkość świadczeń budżetowych państwa wpływają na sytuację dochodową ludności rolniczej. O sytuacji tej decyduje więc suma dochodów pochodzących z różnych źródeł. Dochody te wyrażamy kategorią dochodu dyspozycyjnego brutto. Dane na ten temat zawiera tab. 2. W latach 1992-1996 wzrosły dochody ludności rolniczej. Zmiany w poziomie dochodu dyspozycyjnego brutto, w przeliczeniu na rodzinę i osobę w rodzinie, są zróżnicowane. W przeliczeniu na rodzinę najbardziej wzrósł on w makroregionie północnym (o 27,1%), najmniej w stołecznym (o 9,5%). Dość wysoki wzrost tego dochodu odnotowały również rodziny chłopskie w makroregionie północnym i środkowo-zachodnim (o 19%).

Tab. 2. Poziom i struktura dochodu dyspozycyjnego brutto rodziny chłopskiej w roku 1996 i 1992 (ceny stałe z 1996 r)

Wyszczególnienie	Makroregiony planowania			
	stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
Dochód dyspozycyjny brutto w zł (ceny 1996 r.)				
- na rodzinę w 1996 r.	12949,67	14120,86	17236,66	19441,24
- na rodzinę w 1992 r.	11826,90	11865,64	13562,33	16234,59
rok 1992 = 100%	109,5	119,0	127,1	119,8
- na 1 osobę w rodzinie w 1996 r.	3154,05	3144,96	4036,69	4208,06
- na 1 osobę w rodzinie w 1992 r.	2769,77	2492,78	2464,09	3793,13
rok 1992 = 100%	113,9	126,2	163,8	110,9
Udział w dochodzie dyspozycyjnym brutto (%) w 1996 r.	100,0	100,0	100,0	100,0
- dochodów z działalności rolniczej	43,9	44,5	59,7	62,5
- dochodów z działalności gospodarczej pozarolniczej	4,7	0,9	0,4	0,0
- dochodów spoza gospodarstw	51,4	54,6	39,9	37,5
w tym:				
- z pracy poza gospodarstwem	21,1	18,8	19,9	16,9
- ze świadczeń socjalnych	30,3	35,8	20,0	20,6
Udział w dochodzie dyspozycyjnym brutto (%) w 1992 r.	100,0	100,0	100,0	100,0
- dochodów z działalności rolniczej	52,9	62,8	49,4	69,1
- dochodów z działalności gospodarczej pozarolniczej	2,9	1,4	10,1	0,8
- dochodów spoza gospodarstw (z pracy i świadczeń socjalnych)	44,2	35,8	40,5	30,1
Odsetek gospodarstw, w których wg opinii rolników osiągnięto w 1996 r. w stosunku do 1992r (%):				
- dochody większe	14,9	3,9	11,5	12,3
- na podobnym poziomie	38,3	41,2	42,3	54,4
- dochody niższe	46,8	54,9	46,2	33,3

Tempo wzrostu dochodu dyspozycyjnego bardziej różnicuje analizowane makroregiony w przeliczeniu na osobę w rodzinie w makroregionie północnym dochód dyspozycyjny brutto wzrósł w cenach porównywalnych na 1 osobę prawie o 64%, natomiast 11% w środkowo-zachodnim. Dużo niższe dochody były w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim. Badane makroregiony różni też struktura dochodu dyspozycyjnego. W 1996 r. głównym źródłem dochodów ludności rolniczej w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim były dochody z pracy zarobkowej, renty, emerytury i inne świadczenia socjalne, stanowiły one bowiem od 51,4 do 54,6% dochodów dyspozycyjnych. Taka struktura dochodu dyspozycyjnego jest typowa dla gospodarstw socjalnych; należy więc sądzić, że odsetek tych gospodarstw w makroregionach jest duży. W makroregionie północnym, a

zwłaszcza w środkowo-zachodnim, na dochody z działalności rolniczej przypadało od 59,7 do 62,5% dochodu dyspozycyjnego, dochody z pracy zarobkowej stanowiły tylko 19,9% i 16,9% i około 20% ze świadczeń socjalnych. Sądzić należy, że w tych makroregionach znacznie większy odsetek stanowią gospodarstwa typowo rolnicze, w których działalność rolnicza jest prawie wyłącznym źródłem utrzymania rodziny. Dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej odgrywają obecnie niewielką rolę w kształtowaniu dochodów ludności rolniczej.

W latach 1992-1996 zmiany w strukturze dochodu dyspozycyjnego szły w kierunku wyraźnego spadku udziału dochodów z działalności rolniczej. Jest to ogólna prawidłowość rozwoju rolnictwa. Podobne kierunki zmian obserwujemy w rolnictwie krajów rozwiniętych. W kształtowaniu dochodów ludności i gospodarstw coraz większą rolę odgrywały dochody z pracy zarobkowej, zwłaszcza pochodzące z różnych świadczeń socjalnych. W strukturze dochodu dyspozycyjnego udział ich wyraźnie wzrósł. Najwyższy spadek udziału dochodów z działalności rolniczej w dochodach ogółem odnotowały gospodarstwa w makroregionie północno-wschodnim i stołecznym, natomiast w makroregionie północnym udział ten znacznie się zwiększył (o 10,3%). W makroregionie stołecznym i północno-wschodnim przeszło 30% dochodów ludności rolniczej pochodziło ze świadczeń socjalnych. Dochody spoza działalności rolniczej przyczyniają się do znacznego zmniejszenia (niwelacji) różnic w dochodach rodzin użytkujących gospodarstwa rolne w analizowanych makroregionach.

## **2. Zmiany w poziomie i strukturze produkcji**

Zmiany w poziomie produktywności ziemi, środków trwałych i wydajności pracy, związane są ze zmianami w wielkości i strukturze produkcji oraz w zasobach ziemi, pracy i środków trwałych. Wielkość wytwarzanej produkcji rolniczej w badanych gospodarstwach była znacznie zróżnicowana. Wskazują na to dane w tab. 3.

Produkcja końcowa brutto w przeliczeniu na gospodarstwo była w 1996 r. najwyższa w makroregionie środkowo-zachodnim. W stosunku do stołecznego była wyższa o 108%,

Tab. 3. Zróżnicowanie poziomu i struktury produkcji w latach 1992 - 1996

Wyszczególnienie	Makroregiony planowania			
	stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
Powierzchnia gospodarstwa (ha) UR w 1996 r.	8,91	11,20	11,18	9,58
Produkcja końcowa brutto / gospodarstwo w zł (ceny 1996 r.)				
w 1996 r.	11583,48	14272,41	19380,31	24050,88
w 1992 r.	11846,60	13620,09	15454,04	21624,32
1992 r. = 100%	97,8	104,8	125,4	111,2
Produkcja towarowa brutto / gospodarstwo w zł (ceny 1996 r.)				
w 1996 r.	9818,47	11849,57	17782,50	21452,80
w 1992 r.	10552,28	11919,69	13791,85	20603,12
1992 r. = 100%	93,0	99,4	128,9	104,1
Udział w produkcji końcowej brutto (%)				
- produkcji roślinnej w 1996 r.	24,5	10,6	62,0	23,0
- produkcji roślinnej w 1992 r.	12,5	13,8	45,0	18,4
Udział w produkcji końcowej brutto w 1996 r. (%)				
- zbóż	5,5	4,9	23,9	6,5
- roślin okopowych	12,7	5,6	12,5	14,5
- warzyw i owoców	5,8	0,5	5,6	1,9
- bydła	48,9	61,0	21,5	35,2
- trzody chlewnej	22,5	23,7	12,9	36,7
Udział w powierzchni zasianej i zasadzonej w 1996 r. (%)				
- zbóż	70,7	69,7	69,2	71,5
- roślin okopowych	15,9	11,9	14,5	19,9
- roślin oleistych	2,5	0,0	0,3	0,8
- warzyw	0,4	0,8	2,8	0,6
Odsetek gospodarstw (%)				
- bez produkcji towarowej bydła w 1996 r.	18,1	9,8	57,7	15,6
- bez produkcji towarowej bydła w 1992 r.	13,8	3,9	34,6	12,2
- bez produkcji towarowej trzody w 1996 r.	31,9	45,1	42,3	21,1
- bez produkcji towarowej trzody w 1992 r.	26,6	27,5	26,9	10,0
- bez produkcji towarowej zbóż w 1996 r.	60,6	74,5	57,7	61,1
- bez produkcji towarowej zbóż w 1992 r.	62,8	68,6	53,8	51,1
- bez towarowej produkcji rolniczej w 1996 r.	9,6	5,9	15,4	1,1
- bez towarowej produkcji rolniczej w 1992 r.	4,3	0,0	0,0	0,0
Odsetek gospodarstw, które w najbliższym okresie planują dokonać:				
- zmian w organizacji produkcji	10,6	17,6	26,9	24,4
- powiększyć potencjał produkcyjny	30,0	11,1	0,0	50,0
- zmiana w kierunku produkcji	10,0	11,2	28,6	9,1



- podjąć pozarolniczą działalność gospodarczą	2,1	2,0	7,7	3,3
Odsetek gospodarstw, które w 1996 r. miały trudności w sprzedaży:				
- ziemniaków	30,4	38,5	27,4	29,7
- mleka	8,7	0,0	1,3	2,7
- żywca wieprzowego	60,9	46,2	57,1	70,3
- żywca wołowego	8,7	15,4	14,3	10,8
Odsetek gospodarstw, które w 1996 r. specjalizowały się w produkcji rolniczej	3,2	5,7	6,7	11,5

północno-wschodniego o 69% i północnego o 24%. Najmniej zróżnicowane pod względem wielkości wytwarzanej produkcji rolniczej były gospodarstwa w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim. Porównanie wielkości obszaru użytków rolnych produkcją rolniczą (tab. 3), wskazuje na większe zróżnicowanie gospodarstw w osiąganych wynikach produkcyjnych, szczególnie w wielkości produkcji towarowej. W makroregionie środkowo-zachodnim gospodarstwa były silniej powiązane z rynkiem sprzedaży produktów rolnych niż w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim. W makroregionie środkowo-zachodnim prawie wszystkie gospodarstwa wytwarzały produkcję towarową; relatywnie mniej było gospodarstw bez towarowej produkcji w chowie bydła i trzody chlewnej. Wysoki natomiast był odsetek bez towarowej produkcji zbóż. W pozostałych makroregionach bardzo wysoki odsetek gospodarstw nie ma towarowej produkcji w trzodzie chlewnej i więcej niż połowa gospodarstw w makroregionie północnym w chowie bydła. Najmniej takich gospodarstw jest w makroregionie północno-wschodnim. We wszystkich makroregionach wysoki był odsetek gospodarstw bez towarowej produkcji zbóż, największy w północno-wschodnim, najmniejszy w północnym. Najwięcej takich gospodarstw było w makroregionie północnym (15,4%).

W latach 1992-1996 wystąpiły znaczne zmiany w wielkości wytwarzanej produkcji rolniczej. Produkcja końcowa brutto w przeliczeniu na gospodarstwo najbardziej wzrosła, w cenach porównywalnych, w makroregionie północnym (o 25,4%), o 11,2% w środkowo-zachodnim, a najmniej w północno-wschodnim. W stołecznym zmalała o 2,2 punktu. W badanych makroregionach wzrostem produkcji zareagowały więc nie wszystkie gospodarstwa. W makroregionie stołecznym większość gospodarstw nie wyszła jeszcze z szoku związanego z trudnym okresem dostosowawczym do zmian rynkowych w latach 1990-1992 i nadal nie potrafi racjonalnie funkcjonować w gospodarce rynkowej. Dotyczy to w większości gospodarstw pomocniczych o charakterze socjalnym, w których dochody rodzin zależą od pomocy socjalnej państwa i możliwości zarobkowych poza gospodarstwem. Gospodarstwa w makroregionie północnym osiągnęły najwyższy wzrost produkcji rolniczej. W dalszej części opracowania podejmiemy próbę określenia przyczyn tej sytuacji.

Logiczną konsekwencją zmian w produkcji końcowej brutto był w badanym okresie wzrost bądź spadek produkcji towarowej. W makroregionie północnym w stosunku do środkowo-zachodniego wyższe było tempo wzrostu produkcji towarowej niż końcowej brutto; silniej wiązały się więc tam gospodarstwa z rynkiem. W makroregionie północno-wschodnim, a zwłaszcza w stołecznym, wystąpił spadek produkcji towarowej, powiązania rynkowe uległy osłabieniu. Wzrósł znacznie odsetek gospodarstw bez produkcji towarowej bydła, trzody chlewnej, zbóż. Najbardziej obniżył się odsetek gospodarstw z produkcją towarową bydła w makroregionie północnym, a z produkcją towarową trzody chlewnej w północno-wschodnim oraz w północnym. W mniejszej skali wystąpiły podobne zmiany w gospodarstwach makroregionu środkowo-zachodniego.

Ogółem w badanym okresie wzrósł stopień zróżnicowania regionalnego gospodarstw chłopskich w produkcji towarowej. W 1996 r. wystąpiły znaczne trudności w sprzedaży produktów rolnych. Największe były ze sprzedażą trzody chlewnej oraz ziemniaków.

Zmiany w strukturze produkcji były w tych latach wyraźnie ukierunkowane. Poza północno-wschodnim, we wszystkich pozostałych makroregionach wzrósł znacznie udział produkcji roślinnej w produkcji końcowej brutto. Największy wzrost odnotowały gospodarstwa w makroregionie północnym, które wyraźnie były ukierunkowane na wytwarzanie produkcji roślinnej. Na chów bydła nastawione były przede wszystkim gospodarstwa w makroregionie północno-wschodnim i stołecznym, na trzodę chlewną głównie w środkowo-zachodnim. Wysoki udział zbóż w produkcji końcowej miały gospodarstwa w makroregionie północnym; znaczący był też udział owoców i warzyw w tym makroregionie i stołecznym. Roślin okopowych w strukturze produkcji końcowej brutto posiadały najmniej gospodarstwa w makroregionie północno-wschodnim. Makroregion środkowo-zachodni wyróżnia się bardziej intensywną strukturą produkcji, zaś wyraźnie ekstensywna była w makroregionie Północnym.

Największy odsetek gospodarstw specjalizujących się w produkcji rolniczej wystąpił w makroregionie środkowo-zachodnim (11,5%), najmniejszy w stołecznym (3,2%). W tab. 3 podajemy odsetek gospodarstw zamierzających w najbliższym okresie dokonać zmian w organizacji i wyposażeniu gospodarstw w czynniki produkcji. Co 2-gie gospodarstwo w makroregionie środkowo-zachodnim zamierza powiększyć potencjał produkcyjny, a co 4-e dokonać zmian w organizacji produkcji. W północnym rolnicy nie zamierzają powiększyć wyposażenia gospodarstwa w czynniki produkcji; chcą natomiast zwiększyć efektywność gospodarowania zasobami i nakładami poprzez zmiany kierunku produkcji i organizacji procesu produkcyjnego. W makroregionie stołecznym i północno-wschodnim relatywnie mały

jest odsetek rolników zamierzających przeprowadzić zmiany w swoich gospodarstwach.

Wyrazem dużej bierności i małej aktywności rolników w podejmowaniu określonych działań w celu zwiększenia dochodów jest znikomy odsetek (od 2 do 7,7%) mających zamiar podjąć pozarolniczą działalność gospodarczą. Najwięcej takich rolników było w makroregionie północnym. Ogólnie rzecz biorąc, bardziej aktywni w podejmowaniu zmian produkcyjnych i ekonomicznych są rolnicy w makroregionie północnym i środkowo-zachodnim.

### 3. Zmiany w relacjach czynników produkcji i efektywności gospodarowania

Zasoby czynników produkcji, ich jakość i wzajemne relacje determinują wielkość i efektywność produkcji oraz utrudniają bądź ułatwiają dostosowywanie się gospodarstw chłopskich do zachodzących w latach 1992-1996 zmian na rynku. Zbadaliśmy w tym okresie uzbrojenie ziemi w pozostałe czynniki produkcji i wynikające z tego tytułu możliwości produkcyjne oraz uzbrojenie siły roboczej w środki produkcji determinujące poziom wydajności pracy w analizowanych makroregionach. Dane na ten temat zawarte są w tab. 4 i 5.

Tab. 4. Zmiany w relacjach zasobów i nakładów do zasobów ziemi (w cenach stałych 1996 r.)

Wyszczególnienie	Makroregiony planowania			
	stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
Zasoby siły roboczej na 100 ha UR (j.p.s.r.)				
- w 1996 r.	20,0	15,5	13,6	19,0
- w 1992 r.	24,0	19,4	19,3	21,8
1992 r. = 100%	83,3	79,9	70,5	87,2
Wartość brutto na 1 ha UR (w zł) w 1996 r.				
- środków trwałych ogółem	6284	5860	5419	9971
- maszyn rolniczych	2018	2015	1750	3616
- kosztów materiałowych i usług z zakupu:				
- w 1996 r.	605	601	646	1121
- w 1992 r.	545	471	695	1044
1992 r. = 100%	110,0	127,6	92,9	107,4
Liczba jednostek siły pociągowej na 100 ha UR				
- w 1996 r.	57,4	62,1	69,8	91,4
- w 1992 r.	58,1	60,9	68,2	86,2
1992 r. = 100%	98,8	102,0	119,9	106,0

Wskaźnik motoryzacji siły pociągowej w 1996 r.	99,8	99,7	99,9	99,9
Liczba kg NPK na 1 ha UR:				
- w 1996 r.	105,4	103,3	127,9	128,9
- w 1992 r.	75,4	94,3	78,9	124,3
1992 r. = 100%	139,8	109,5	162,1	103,7
Koszty zakupu na 1 ha UR (zł)				
- usług	76,5	100,2	122,7	146,0
1992 r. = 100%	92,4	137,6	112,1	119,8
- pasz treściwych (przemysłowych)	77,9	72,4	49,6	296,4
1992 r. = 100%	234,6	186,1	95,1	128,4
- energii (łącznie z opałem, benzyna, olejem napędowym itp.)	180,0	165,8	122,6	209,8
1992 r. = 100%	107,3	113,9	105,1	110,2
- środków ochrony roślin	21,4	20,3	122,7	136,6
1992 r. = 100%	191,1	383,0	460,0	670,0
Odsetek gospodarstw, które w 1996 r. nie stosowały:				
- nawożenia NPK	6,4	3,9	7,9	0,0
- środków ochrony roślin	17,0	9,8	19,2	1,1

W gospodarstwach chłopskich makroregionu środkowo-zachodniego, osiągających najwyższą wydajność pracy i produktywność ziemi, występuje odmienny układ czynników produkcji w porównaniu z pozostałymi makroregionami. Uzbrojenie pracy w środki produkcji (wyłączając ziemię) jest znacznie wyższe zarówno w środki trwałe ogółem, jak i maszyny rolnicze oraz w nakłady materiałowe z zakupu (łącznie z usługami). Wyższy poziom wydajności pracy w tym makroregionie determinowany jest lepszym uzbrojeniem zasobów pracy, zwłaszcza w środki techniczne. Odmienna sytuacja występuje w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim. Niższa wydajność pracy i produktywność ziemi spowodowana jest wyraźnie gorszym uzbrojeniem pracy w środki trwałe, przede wszystkim w maszyny rolnicze i nakłady materiałowe z zakupu.

Tab. 5. Zmiany w relacjach zasobów i nakładów do zasobów pracy (w cenach stałych 1996 r.)

Wyszczególnienie	Makroregiony planowania			
	stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
Liczba ha UR na jednostkę siły roboczej				
- w 1996 r.	5,01	6,44	7,26	5,26
- w 1992 r.	4,16	5,15	5,17	4,59
1992 r. = 100%	120,4	125,0	140,4	114,6
Wartość brutto na jednostkę siły roboczej (zł)				
- środków trwałych ogółem w 1996 r.	31454	37718	39862	52484
- maszyn rolniczych w 1996 r.	10104	12968	12871	19034
- kosztów materiałowych i usług z zakupu				
- w 1996 r.	3027	3870	4749	5903
- w 1992 r. (w cenach 1996r)	2268	2426	3589	4796
1992 r. = 100%	133,5	159,5	132,3	123,1
Udział w całkowitych kosztach Pkb (%)				
- kosztów materiałowych w 1996 r.	50,8	57,5	61,6	67,1
Relacje Pkb do kosztów materiałowych poniesionych na tę produkcję				
- w 1996 r.	2,15	2,12	2,69	2,34
- w 1992 r.	2,65	2,72	2,12	2,36
Relacje dochodu rolniczego brutto do wartości Pkb				
- w 1996 r.	0,42	0,43	0,52	0,49
- w 1992 r.	0,51	0,53	0,39	0,49

Poziomem uzbrojenia zasobów pracy w środki trwałe gospodarstwa w makroregionie północnym ustępują gospodarstwom w środkowo-zachodnim, ale są wyposażone lepiej niż w pozostałych makroregionach.

Stopień uzbrojenia ziemi w pozostałe czynniki produkcji również różnicuje analizowane makroregiony, jednak w mniejszym stopniu. Najlepiej uzbrojone są gospodarstwa w makroregionie środkowo-zachodnim, zwłaszcza w maszyny rolnicze oraz zasoby siły pociągowej; zużywały one prawie 2-krotnie więcej nakładów materiałowych z zakupu na 1 ha UR. Wobec gospodarstw w pozostałych makroregionach wyróżniają je wyższe nakłady na jednostkę ziemi użytkowanej rolniczo, usługi, pasze treściwe, nawozy mineralne, środki ochrony roślin oraz energię bezpośrednią. Mają one największy poziom intensywności gospodarowania i wyższą produktywność ziemi.

Gospodarstwa w makroregionie północno-wschodnim i północnym, dysponujące

mniejszymi zasobami pracy na 1 ha UR, były znacznie gorzej uzbrojone w środki trwałe, maszyny rolnicze, siłę pociągową, w przeliczeniu na jednostkę ziemi użytkowanej rolniczo i zużywały mniej nakładów materiałowych z zakupu. W rezultacie osiągały niższą produktywność ziemi. Gospodarstwa w makroregionie północnym zużywały więcej nawozów mineralnych i środków ochrony roślin na 1 ha UR, gospodarowały bardziej racjonalnie nakładami, osiągając w rezultacie wyższą produkcję rolniczą z 1 ha UR niż w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim.

W badanym okresie wystąpiły istotne zmiany w relacjach ilościowych czynników wytwórczych. Wzrosło uzbrojenie ziemi i pracy w pozostałe czynniki produkcji. Zmiany te skorelowane były dodatkowo z tendencją wzrostową obszaru gospodarstw i spadku zasobów siły roboczej (tab. 8 i 9). Nie posiadamy danych pozwalających przedstawić zmian w cenach porównywalnych w wartości środków trwałych. Wyliczyliśmy zmiany jakie zaszły w kosztach materiałowych z zakupu (ceny porównywalne) w odniesieniu do zasobów ziemi i pracy.

W badanych gospodarstwach wzrosło zużycie nakładów materiałowych z zakupu na 1 ha UR, we wszystkich makroregionach poza północnym. Koszty te wzrosły najbardziej w gospodarstwach makroregionu północno-wschodniego, relatywnie mniej w stołecznym. Z analizy tempa zmian produkcji i kosztów wynika, że gospodarstwa nie zareagowały wzrostem produkcji na wzrost kosztów w tych makroregionach, nastąpił bowiem jej spadek w wyniku czego znacznie obniżyła się produktywność i dochodowość nakładów. W makroregionie środkowo-zachodnim tempo wzrostu produkcji było niższe niż wzrost kosztów materiałowych, co spowodowało spadek efektywności gospodarowania nakładami. Znaczny wzrost produktywności i dochodowości nakładów odnotowały tylko gospodarstwa w makroregionie północnym, wzrosła w nich bowiem produkcja rolnicza przy niższych kosztach jej wytwarzania. Popyt na nawozy mineralne, pasze treściwe i środki ochrony roślin wzrósł; regionalnie był on jednak znacznie zróżnicowany.

Badane makroregiony różniły się także pod względem stosowanych technik wytwórczych. Wskazują na to relacje czynników produkcji oraz udział kosztów materiałowych i usług w całkowitym koszcie wytwarzania produkcji końcowej brutto. Gospodarstwa w makroregionie środkowo-zachodnim stosują bardziej kapitałochłonne techniki wytwórcze. Wysoki poziom pracochłonności wykazują natomiast gospodarstwa w makroregionie stołecznym.

Badane makroregiony są też wyraźnie zróżnicowane pod względem poziomu produktywności i dochodowości nakładów materiałowych. Wartość współczynnika

produktywności nakładów kształtowała się w 1996 r. od 2,12 w makroregionie północno-wschodnim do 2,69 w północnym. Największy dochód z działalności rolniczej na jednostkę tych nakładów osiągały gospodarstwa w makroregionie północnym (wskaźnik 0,52) oraz środkowo-zachodnim (0,49); najniższy w makroregionie stołecznym (0,42). Wyższą efektywność poniesionych kosztów produkcji osiągnęły te makroregiony, w których było lepsze uzbrojenie zasobów ziemi i pracy w pozostałe czynniki produkcji, w których osiągnięto wyższą wydajność pracy (środkowo-zachodni), bądź w których gospodarstwa, przy gorszym uzbrojeniu ziemi i pracy w pozostałe czynniki produkcji, gospodarowały bardziej racjonalnie nakładami na produkcję, stosując techniki wytwórcze bardziej materiałooszczędne (północny).

W tab. 6 zamieszczamy dane dotyczące wyposażenia gospodarstw w środki trwałe oraz ich strukturę. Wartość brutto środków trwałych w przeliczeniu na gospodarstwo w małym stopniu różnicuje makroregiony: stołeczny, północno-wschodni i północny. Najlepiej są w nie wyposażone gospodarstwa w makroregionie środkowo-zachodnim. Struktura środków trwałych ze względu na udział maszyn i urządzeń technicznych oraz budynków i budowli w zasobach tych środków również w małym stopniu różnicuje badane makroregiony. Jest bowiem zbliżona. Nieco bardziej nowoczesną strukturę środków trwałych posiadają gospodarstwa w makroregionie środkowo-zachodnim.

Poprawa koniunktury w rolnictwie, rozszerzenie i umocnienie mechanizmów na rynkach rolnych, skłaniały rolników do działalności inwestycyjnej. Sprzyjała temu większa dostępność kredytów dla rolników, zwłaszcza tanich preferencyjnych kredytów inwestycyjnych.

Tab. 6. Poziom i struktura środków trwałych oraz działalność inwestycyjna gospodarstw w latach 1992 - 1996

Wyszczególnienie	Makroregiony planowania			
	stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
Wartość brutto środków trwałych ogółem na gospodarstwo w 1996 r.	55387	65630	60590	95521
Udział w wartości ogółem środków trwałych w 1996 r. (%)				
- maszyn i urządzeń technicznych	32,5	34,3	32,3	36,3
- budynków i budowli	55,6	53,7	58,3	55,8
Udział gospodarstw posiadających (%)				
- ciągniki w 1996 r.	56,4	72,5	57,7	72,3
- ciągniki w 1992 r.	53,2	70,6	61,5	65,6
- samochody osobowe w 1996 r.	34,0	39,2	38,5	61,1
- samochody osobowe w 1992 r.	29,8	29,4	35,4	56,7
Odsetek gospodarstw, które w latach 1992-1996 prowadziły działalność inwestycyjną	58,5	74,5	38,5	76,7
Wartość nakładów inwestycyjnych w latach 1992-1996 w zł (ceny 1996 r.)				
- na gospodarstwo	13900	8771	15775	9494
- na 1 ha UR	1560	783	1411	991
Udział nakładów inwestycyjnych w wartości brutto środków trwałych (%)	25,1	13,4	26,0	9,9
Udział w nakładach inwestycyjnych w latach 1992-1996 wydatków (%) na:				
- zakup ziemi	1,3	2,5	22,2	13,9
- zakup samochodu	1,1	7,9	8,2	6,5
- budynki i budowle produkcyjne	38,5	15,8	15,2	18,8
- budownictwo mieszkalne	27,5	28,1	25,2	28,6
- zakup maszyn i urządzeń technicznych	28,4	31,1	28,9	32,1

Bardzo wysoki poziom aktywności inwestycyjnej miał miejsce w gospodarstwach makroregionu środkowo-zachodniego i północnego, mniejszy w północno-wschodnim. Wskazuje na to odsetek gospodarstw prowadzących w tym okresie działalność inwestycyjną (tab. 6).

Zakres i poziom inwestycji wyraźnie różnicuje gospodarstwa w układzie przestrzennym. Biorąc pod uwagę wartość nakładów inwestycyjnych na gospodarstwo, na 1 ha UR oraz udział tych nakładów w wartości brutto środków trwałych, najwyższy poziom działalności inwestycyjnej wystąpił w gospodarstwach makroregionu stołecznego i północnego, mimo że mniejszy był odsetek gospodarstw inwestujących. Jak wiemy,



gospodarstwa chłopskie w makroregionie stołecznym i północnym posiadały gorsze uzbrojenie ziemi i pracy w środki trwałe, podjęły więc w szerszym zakresie działania w kierunku powiększania i unowocześniania potencjału wytwórczego. Najwięcej nakładów inwestycyjnych na budynki i budowle produkcyjne, zakup maszyn i urządzeń technicznych poniosły gospodarstwa w makroregionie stołecznym. Nie były natomiast zainteresowane zakupem ziemi. W makroregionie północnym rolnicy inwestowali przede wszystkim w maszyny i urządzenia rolnicze oraz ziemię. W makroregionie północno-wschodnim i środkowo-zachodnim nakłady inwestycyjne były niższe i wyraźnie zróżnicowane pod względem struktury rodzajowej. Główny strumień nakładów inwestycyjnych był skierowany na powiększenie wyposażenia gospodarstw w maszyny i urządzenia techniczne, w dalszej kolejności na budownictwo gospodarcze. W makroregionie północno-wschodnim rolnicy w małym stopniu byli zainteresowani kupnem ziemi, znaczący natomiast popyt na nią wykazywali rolnicy w makroregionie środkowo-zachodnim.

W strukturze inwestycji nakłady na budownictwo mieszkaniowe zajmowały we wszystkich makroregionach wysoką pozycję, zwłaszcza zaś w gospodarstwach makroregionu północno-wschodniego (38,1%).

Badane gospodarstwa w wyniku działalności inwestycyjnej powiększyły swoje zasoby wytwórcze i je unowocześniły. Wzrost potencjału wytwórczego relatywnie wyższy był w gospodarstwach makroregionu północnego i stołecznego, w małym stopniu powiększył się on w makroregionie północno-wschodnim, w którym, jak wiemy, gospodarstwa były stosunkowo słabo wyposażone w środki trwałe, zwłaszcza w maszyny rolnicze. W makroregionie stołecznym i północno-wschodnim wzrost zasobów nie był dodatnio skorelowany ze wzrostem produktywności i dochodowości; gospodarowanie zasobami produkcyjnymi było więc mało efektywne.

Udział poszczególnych makroregionów w zasobach czynników produkcji, w wytwarzaniu produkcji towarowej i dochodów z działalności rolniczej przyjęliśmy za kryterium poziomu ekonomicznego ( tab. 7).

Tab. 7. Udział poszczególnych makroregionów w zasobach czynników produkcji, w produkcji towarowej i dochodach

Wyszczególnienie	Makroregiony planowania			
	stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
Udział badanych makroregionów w 1996 r.:				
- w liczbie gospodarstw	36,0	19,5	10,0	34,5
- powierzchni UR	32,7	22,3	11,3	33,7
- zasobach pracy	36,4	19,3	8,6	35,7
- środkach trwałych	27,8	17,9	8,4	45,9
- produkcji towarowej	23,5	15,4	11,8	49,3
- dochodach brutto z działalności rolniczej	24,2	14,4	12,1	49,3

Badane makroregiony są w wysokim stopniu zróżnicowane w zasobach czynników produkcji, osiąganych wynikach produkcyjnych i dochodach. W makroregionie stołecznym i środkowo-zachodnim liczba gospodarstw objętych badaniami była zbliżona; dysponowały one zasobami użytków rolnych i pracy również w zbliżonych wielkościach, różniły się natomiast zasadniczo w wyposażeniu w środki trwałe i osiąganych wynikach. W makroregionie środkowo-zachodnim gospodarstwa posiadały prawie 1,7 razy wyższe uzbrojenie ziemi i pracy w środki trwałe. Z tych zasobów osiągały one 2-krotnie więcej produkcji towarowej i dochodów niż gospodarstwa makroregionu stołecznego. Makroregion środkowo-zachodni charakteryzuje wysoki poziom rozwoju ekonomicznego, gospodarstwa chłopskie są silne ekonomicznie, posiadające wyższe wskaźniki efektywności gospodarowania. Makroregion stołeczny znajduje się na niskim poziomie rozwoju ekonomicznego, bowiem gospodarstwa chłopskie z posiadanych zasobów ziemi i pracy niedostatecznie uzbrojone w kapitał osiągają mierne wyniki produkcyjno-dochodowe.

Gospodarstwa chłopskie w makroregionie północnym w stosunku do północno-wschodniego są reprezentowane w naszych badaniach mniej licznie i dlatego posiadają mniej zasobów ziemi, pracy i środków trwałych (ok. 2-krotnie mniej niż w północno-wschodnim); więcej jednak osiągnęły w stosunku do posiadanych zasobów produkcji towarowej i dochodów z działalności rolniczej, gospodarowały bardziej efektywnie czynnikami produkcji. Makroregion północno-wschodni wyraźnie ustępuje pod względem poziomu ekonomicznego gospodarstwom chłopskim w makroregionie północnym.

Reasumując, najwyższy poziom ekonomiczny reprezentują gospodarstwa w makroregionie środkowo-zachodnim, następnie - ale wyraźnie niższy - w północnym. Najniższy zaś występuje w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim. Ze względu na

obszar możliwości rozwojowe gospodarstw są znacznie korzystniejsze w makroregionie północno-wschodnim.

#### 4. Zmiany w zasobach ziemi i pracy

W badanych gospodarstwach zmiany w powierzchni ogółem i użytkach rolnych były stosunkowo małe (tab. 8).

Tendencja wzrostowa obszaru użytków rolnych gospodarstw, wystąpiła we wszystkich analizowanych makroregionach i była w małym stopniu regionalnie zróżnicowana. Nieco większe wskaźniki wzrostu obszaru UR wystąpiły w gospodarstwach makroregionu środkowo-zachodniego i stołecznego. Małą skłonność do powiększania obszaru wykazywały gospodarstwa w makroregionie północno-wschodnim, które posiadają średnio największy obszar. Przeważał odsetek gospodarstw, które po 1992 r. powiększyły posiadany obszar, niż tych, które go pomniejszyły. Odsetek gospodarstw z tendencją do zmniejszenia powierzchni był szczególnie wysoki w makroregionie stołecznym, tam też najwyższy był udział odłogów i ugorów (11,3%). Badane makroregiony różnicuje wyraźnie jakość użytków rolnych. Znacznie lepsze gleby mają gospodarstwa w makroregionie północnym i środkowo-zachodnim.

W ciągu 4 lat zaszły nieznaczne zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw. Wzrósł wyraźnie udział gospodarstw obszarowo najmniejszych (do 5 ha UR) oraz największych (powyżej 15 ha UR). Procesy polaryzacji idące w tym kierunku były bardziej zaznaczone w makroregionie środkowo-zachodnim i północno-wschodnim. W badanych makroregionach, poza północnym, wystąpiła również tendencja spadku udziału gospodarstw o powierzchni 5-10 ha UR. Odpowiadając na pytanie: jaki obszar użytków rolnych zapewniłby rodzinom chłopskim wystarczający poziom dochodów z działalności rolniczej, rolnicy uznali, że powierzchnia od 22,1 ha UR w makroregionie północno-wschodnim do 30,0 ha w środkowo-zachodnim spełniłaby te wymogi.

Tab. 8. Zmiany w zasobach ziemi

Wyszczególnienie	Makroregiony planowania			
	stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
Powierzchnia gospodarstwa w ha ogółem 1996 r.	9,80	12,78	12,30	10,35
- użytki rolne 1996 r.	8,91	11,20	11,18	9,58
- użytki rolne 1992 r.	8,20	10,61	10,48	8,77
1992 r. = 100%	108,7	105,6	106,7	109,2
Udział gruntów ornych w UR (%) w 1996 r.	79,5	66,8	74,1	84,1
Wskaźnik bonitacji UR	0,65	0,62	0,88	0,80
Udział gospodarstw, które po 1992 r.				
- powiększyły obszar (%)	16,0	23,5	19,2	14,4
- pomniejszyły obszar (%)	13,8	7,8	6,7	5,6
Udział gospodarstw w 1996r (%)				
do 5 ha UR	34,0	25,5	26,9	27,8
5 - 10 ha UR	27,7	23,5	34,6	34,4
10 - 15 ha UR	24,5	21,6	30,8	16,7
powyżej 15 ha UR	13,8	29,4	7,7	21,1
Udział gospodarstw w 1992 r. (%)				
do 5 ha UR	35,1	23,5	23,1	25,9
5 - 10 ha UR	30,9	35,3	26,9	34,4
10 - 15 ha UR	23,4	17,6	42,3	22,2
powyżej 15 ha UR	10,9	22,6	7,7	14,5
Udział odłogów i ugorów w powierzchni UR gospodarstwa w 1996 r.	11,3	7,8	3,8	9,6
Przeciętny obszar UR (ha) gospodarstwa, który wg opinii rolników zapewniłby wystarczający poziom dochodów	25,2	22,1	29,0	30,0

W gospodarce rynkowej wzrasta znaczenie czynnika ludzkiego, bowiem przystosowywanie się rolników do nowych, trudnych i mało znanych warunków wymaga - zwłaszcza od kierowników gospodarstw - przedsiębiorczości, aktywnej postawy, elastyczności działania oraz umiejętności podejmowania szybkich i trafnych decyzji. Takie cechy producenta w powiązaniu z ilością i jakością zasobów w istotny sposób różnicują produkcyjną i ekonomiczną efektywność gospodarowania (tab. 9).

Tab. 9. Wielkości charakteryzujące czynnik pracy

Wyszczególnienie	Makroregiony planowania			
	stołeczny	północno-wschodni	północny	środkowo-zachodni
Liczba osób w rodzinie				
- w 1996 r.	4,12	4,49	4,27	4,62
- w 1992 r.	4,27	4,77	5,04	4,28
1992 r. = 100%	94,5	94,1	84,7	107,9
Zasoby siły roboczej w j.p.s.r. / gosp.				
- w 1996 r.	1,78	1,74	1,52	1,82
- w 1992 r.	1,97	2,06	2,03	1,91
1992 r. = 100%	90,4	84,5	74,9	95,3
Udział gospodarstw prowadzonych (%)				
- przez osoby samotne w 1996 r.	5,3	2,0	7,7	6,7
- przez osoby samotne w 1992 r.	3,2	1,3	2,1	10,0
- przez rencistów i emerytów w 1996 r.	23,1	13,7	10,6	16,2
- przez rencistów i emerytów w 1992 r.	21,3	7,8	3,8	13,3
- przez małżeństwo w wieku produkcyjnym z dziećmi i innymi członkami rodziny w 1996 r.	57,4	62,7	69,2	62,2
Udział gospodarstw, w których są osoby gotowe do podjęcia pracy poza gospodarstwem (%)	37,2	13,7	26,9	32,2
Przeciętna liczba osób / gosp., które wg opinii rolników stanowią nadmiar siły roboczej w 1996 r.	0,34	0,12	0,11	0,29
Udział gospodarstw, w których osoby pracowały stale lub sezonowo poza gosp.				
- w 1996 r.	39,4	43,1	53,8	53,4
- w 1992 r.	43,6	39,2	50,0	42,2
Udział zasobów siły roboczej wyłącznie zatrudnionych w gospodarstwie w ogólnych zasobach siły roboczej:				
- w 1996 r.	72,5	71,3	78,3	77,5
- w 1992 r.	69,1	82,4	84,6	81,1

Do korzystnych zmian w ilości i jakości zasobów pracy zaliczyć należy zmniejszenie się liczby osób w rodzinie i zasobów pracy. Tempo spadku zasobów pracy było znacznie wyższe od zmian w liczebności rodzin, najbardziej obniżyły się zasoby siły roboczej w makroregionie północnym (o 25,1%), następnie w północno-wschodnim (o 15,5%), najmniej zaś w stołecznym (o 9,6%). W makroregionie środkowo-zachodnim spadek zasobów pracy towarzyszył zwiększaniu się liczby osób w rodzinie. W latach 1992-1996 wzrosło zatrudnienie osób poza gospodarstwem w wyniku korzystnych zmian, jakie wystąpiły na

rynku pracy. Wskazuje na to odsetek gospodarstw, w których osoby pracowały stale lub sezonowo poza gospodarstwem. Możliwości pracy poza gospodarstwem najlepiej kształtowały się w makroregionie środkowo-zachodnim, poprawiły się również w północno-wschodnim i północnym. Podjęliśmy próbę określenia skali utajonego bezrobocia w rolnictwie, pytając, jaka liczba osób w gospodarstwie, według rolników, stanowi nadwyżkę siły roboczej. Wielkość tego zjawiska zależy od zasobów pracy w gospodarstwie, zwłaszcza w odniesieniu do jednostki ziemi użytkowanej rolniczo. Gospodarstwa o większych zasobach siły roboczej (makroregion stołeczny i środkowo-zachodni) posiadały znacznie większą nadwyżkę zasobów pracy i większy był w tych makroregionach odsetek gospodarstw, w których wykazano zainteresowanie pracą zarobkową. Są nią zainteresowane osoby w co 4-ym gospodarstwie w makroregionie północnym, chociaż posiadają one większy przeciętnie obszar i najniższą nadwyżkę siły roboczej.

W badanym okresie wystąpiły również niekorzystne tendencje w zasobach pracy. Wzrósł odsetek gospodarstw kierowanych przez rencistów i emerytów oraz przez osoby samotne. Skala tego zjawiska przebiegała różnie. W makroregionie północnym wzrosła prawie 3-krotnie liczba takich gospodarstw, podwoiła się natomiast w makroregionie północno-wschodnim. W pozostałych makroregionach skala tego zjawiska kształtowała się korzystniej.

Reasumując najlepsza sytuacja w zakresie czynnika pracy występuje w gospodarstwach makroregionu środkowo-zachodniego. Nastąpił tam wzrost wydajności pracy oraz dochodów z działalności rolniczej. Gospodarstwa w makroregionie północnym osiągnęły znaczny wzrost efektywności gospodarowania czynnikami produkcji, przy znacznym spadku zasobów pracy substytuowanego wzrostem wyposażenia kapitałowego. Bardzo wysoki jest w tym makroregionie odsetek gospodarstw, w których osoby pracowały stale lub sezonowo poza gospodarstwem. Gorsze cechy jakościowe czynnika pracy posiadają gospodarstwa chłopskie w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim, czyli gospodarstwa o niskim również uzbrojeniu ziemi i pracy w czynniki produkcji. W tym należy m.in. upatrywać bardziej pasywnej postawy rolników do zachodzących w latach 1992-1996 korzystnych zmian na rynku rolnym. Gospodarstwa te charakteryzuje brak umiejętności funkcjonowania w gospodarce rynkowej. Generalnie, większość badanych gospodarstw wykazuje małą aktywność i umiejętność funkcjonowania w warunkach gospodarki rynkowej, zwłaszcza w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim.

## Wnioski

Przeprowadzona analiza regionalnego poziomu ekonomicznego gospodarstw chłopskich potwierdziła, że:

1. W Polsce występuje znaczne regionalne zróżnicowanie gospodarstw chłopskich pod względem produkcyjnym i dochodowym. Zróżnicowanie to jest większe w zakresie wydajności pracy i dochodów na jednostkę siły roboczej, niż w produktywności i dochodowości ziemi. Po 1992 r. powiększyło się regionalne zróżnicowanie wyników produkcyjnych i dochodów między analizowanymi makroregionami.
2. W 1996 r. wzrosła ekonomiczna efektywność zasobów i nakładów tylko w gospodarstwach makroregionu północnego i środkowo-zachodniego, w pozostałych spadła, zwłaszcza w gospodarowaniu zasobami ziemi.
3. Wzrost produkcji i dochodów oraz efektywności gospodarowania zasobami i nakładami, większy był w makroregionie północnym, niż w środkowo-zachodnim i dotyczył gospodarstw z większym uzbrojeniem ziemi i pracy w pozostałe czynniki produkcji, korzystniej wyróżniających się w zakresie czynnika pracy, w których rolnicy częściej dokonywali zmian w poziomie i strukturze nakładów, w strukturze produkcji, podejmowali działania w celu powiększenia i unowocześnienia potencjału wytwórczego, czyli aktywniej dostosowywali się do zmian zachodzących na rynku. Gospodarstwa w makroregionie środkowo-zachodnim wyróżniają się znacznie wyższym poziomem ekonomicznym.
4. Gospodarstwa chłopskie w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim o niższym uzbrojeniu ziemi i pracy w pozostałe czynniki produkcji i mniej korzystnych cechach jakościowych czynnika pracy, wyraźnie odbiegały poziomem efektywności gospodarowania czynnikami produkcji. Rolników w tych makroregionach cechuje bardziej wyczekująca i pasywna postawa na zmianę rynkowych warunków gospodarowania. W tych makroregionach występują w większej liczbie tzw. gospodarstwa socjalne, w których głównym źródłem dochodów nie jest działalność rolnicza.
5. Dochody z rolnictwa są w badanych gospodarstwach tylko jednym ze źródeł dochodów

ludności. W badanych makroregionach wystąpiło duże zróżnicowanie w dochodach osiąganych z działalności rolniczej. W makroregionie środkowo-zachodnim i północnym dochód z działalności rolniczej stanowił główne źródło dochodu dyspozycyjnego. Odwrotna sytuacja występuje w makroregionie stołecznym i północno-wschodnim, przeważały tam bowiem w strukturze dochodu dyspozycyjnego dochody z pracy zarobkowej, rent i emerytur. W badanych makroregionach drugim, co do znaczenia, źródłem dochodów ludności rolniczej były renty i emerytury, trzecim - praca zarobkowa poza gospodarstwem. Gospodarstwa, w których działalność rolnicza stanowi jedyne lub główne źródło dochodu, zaliczyć należy do rolniczych. Znacznie więcej było tych gospodarstw w makroregionie środkowo-zachodnim i północnym. W pozostałych przeważały tzw. gospodarstwa socjalne, z istoty mało zainteresowane funkcjonowaniem w gospodarce rynkowej. Występuje trwała strukturalna tendencja malejącego udziału dochodów z działalności rolniczej w dochodach ogółem ludności rolniczej. W tej sytuacji narasta problem osłony dochodowej ludności rolniczej, rosną oczekiwania na dopłaty z budżetu państwa, które to według rolników powinno w większym stopniu partycypować w zwiększaniu ich dochodów.

## Literatura

1. Adamowski Z., "Dochody w rolnictwie indywidualnym w latach 1993-1996". Biuletyn Informacyjny ARR nr 3 (69) 1997, s. 20-26.
2. Koziół Z., "Przestrzenne zróżnicowanie wyników produkcyjnych i ekonomicznych gospodarstw chłopskich w Polsce". Roczniki Nauk Rolniczych Seria G. T24 z 4/1988.
3. Koziół Z., "Regionalne zróżnicowanie poziomu ekonomicznego gospodarstw chłopskich". W: Procesy dostosowawcze w rolnictwie chłopskim do gospodarki rynkowej. Wydawnictwo SGGW 1994, s. 84-102.
4. Stańko S., "Metoda i organizacja badań gospodarstw indywidualnych w 1996 r." Katedra Ekonomiki Rolnictwa SGGW. Warszawa 1997 (maszynopis).



## **Economic Level of Peasant Agricultural Holdings – Regional Differentiation in the Years 1992-1996**

### **Abstract**

In this paper there has been presented regional differentiation of economic level of peasant agricultural holdings in Poland in the years 1992 - 1996. The study covers following macroregions: central, north-eastern, northern and middle-western.

An analysis was based on empirical material obtained through double survey, in 1992 and 1996, of the same peasant holdings among which inquiries were conducted. The subject to examination were both the level and differentiation of production effects and incomes, changes in the level and structure of output, in relations between factors of production as well as in an economic efficiency. Additionally, land and labour resources alterations were investigated.

Research results showed considerable regional differences between peasant holdings in production factors and incomes. An economic efficiency of resources and inputs in 1996 was higher in relation to 1992 only in the case of northern and middle-western macroregions. In remaining macroregions this efficiency has fallen, particularly in regard to land managing.